

Тургунбаева К.Ж.

КУРМАНЖАН ДАТКАНЫН ӨМҮРҮ – УРПАКТАРГА УЛУУ ӨРНӨК

Тургунбаева К.Ж.

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КУРМАНЖАН ДАТКИ – ПРИМЕР ДЛЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

K.J. Turgunbaeva

THE LIFE AND WORK OF KURMANJAN DATKA IS AN EXAMPLE FOR THE YOUNGER GENERATION

УДК: 37.01

Биз, кыргыздар тамыры тереңге кеткен эл катары өзүбүздүн атактуу адамдары – биздин өмүр коомдун келечеги болгон жаштарды тарбиялоодо үлгү катары пайдалансак болот. Курманжан Датка энебиз орто дыйкандын, колунда бардар адамдын үй-бүлөсүнөн чыкканын, энебиздин жаштайынан элдик урп-адатты, каада-салтты кадырлаганын, келим-кетүүмдүү болгонун, өз оюн тайманбай бетке айтканын, акыл-эси өзгөчө, намыскөй кыз болуусуна атасынын салымы өзгөчө чоң экендигин жаштарга үлгү катары айтабыз. Курманжан Датка – орду менен сүйлөгөн, бирөөнүн акысын жебеген, кара өзгөйлүгү жок эстүү, акылдуу аял катарында кийинки муундарга үлгү боло алат. Ал өз доорунун абдан керектүү адамдарынын катарында болуу менен доорун өзгөртүүгө салымын кошо алгандыгы үчүн данктуу. Бул макалада жаштарга Курманжан Датка энебиздин өлбөс-өчпөс эстелиги урпактан-урпактарга өрнөк болуу менен келечекке туура жол көрсөтүүчү шам чырак катары кала берери баяндалат.

Негизги сөздөр: улуу инсандар, урпактар, Датка, бийлик, медресе, тарбия, жубай, даңктуу, генерал, губернатор, вилайет.

Мы, кыргызы, как народ, ушедший вглубь корней наших славных людей, наша жизнь может быть использована в качестве примера в воспитании молодежи – будущего общества. Курманжан Датка вышла из семьи крестьянина середняка, зажиточного человека, с молодости уважала народные обычаи и традиции, была гостеприимна, не стеснялась, выражала свои мысли, особенный ум, и в том, что она была амбициозной, есть большой вклад его отца, и мы можем рассказывать молодежи это как образец. Курманжан Датка может быть образцом для следующего поколения как говорящая к месту, никого не обсчитывающая, не имеющая наглости рассудительная, умная женщина. Она известна тем, что она являлась очень нужным человеком своей эпохи и смогла внести вклад и изменение своей эпохи. В этой статье описывается то, что бессмертная память Курманжан Датки останется примером для молодежи из поколения в поколение и вечным светом, показывающим правильное направление в будущее.

Ключевые слова: великие личности, потомки, Датки, власть, медресе, воспитание, жена, прославленный, генерал, губернатор, вилайет.

We are Kyrgyz as a people whose mountain to go deep into, we can regard as an example of the education of young people, which is society, the lives of our famous people. Kurmanzhan Datka left the family of a middle peasant peasant, a wealthy person, from her youth she respected folk customs and hospitable traditions, did not hesitate, expressed her thoughts, a special mind, and that she was ambitious, there is a great contribution of her father, and we can tell young people it is like a sample. Kurmanzhan Datka may have been a model for the next generation as speaking to a place, not cheating anyone, a reasonable, intelligent woman who does not have the audacity. She is known for the fact that she was a very necessary person of her era and was able to contribute to the change of her era. This article describes the fact that the immortal memory of Kurmanzhan Datka will remain an example for young people from generation to generation and a lamp that shows a provocative trend in the future.

Key words: great personalities, descendants, Datka, power, madrasah, upbringing, wife, illustrious, General, Governor, wags.

Ар өлкөнүн өзүнүн атактуу, урпактарга өмүрү өрнөк боло турган инсандары бар.

Мисалы: Байыркы сактарда Томирис, Тажиктерде Самани жана Фирдауси, Индияда Махаматма Ганди, Казакстанда Абылай хан, Россияда Петр I, Францияда Жанна д'Арк, Кыргызстанда болсо Курманжан Датка жана Исхак Разаков ж.б.

Булардын баарын бириктирип турган окшоштуктары булар – элдик баатырлар. Ар кимиси ар элден болгону менен алар өз элинин тынчтыгын, бейпилдигин, бакубат жашоосу үчүн өздөрүнүн акыл-эсин, даанышмандыгын, күч-кубатын аяшпай эли-жерин жанынан артык сүйүп мекенчилдигин көрсөтүшкөн. Алар ушул сапаттары менен ааламга атагы чыккан инсандар. Өз доорунун абдан керектүү адамдары болуу менен доорун өзгөртүүгө салымын кошо алышкандыгы үчүн данктуу.

Бирок, атактуу баатыр кыздар эркектерге караганда аз болгон. Мындай аялдар саналуу гана Жанна д'Арк, Клеопатра, Томирис, Индира Ганди жана Курманжан датка.

Биз, кыргыздар тамыры тереңге кеткен эл катары өзүбүздүн атактуу адамдарыбыздын өмүрүн

коомдун келечеги болгон жаштарды тарбиялоодо үлгү катары пайдалансак болот. Өлкөдө эң негизги байлык – бул адамдар, Ч. Айтматов айткандай; күнүгө адам болууга үйрөтүү биздин – педагогдордун милдети. Мен, Курманжан датка эне-биздин өмүр жолун үлгү катары пайдаланам. Жаштарга анын Ошко жакын жерде Орке кыштагында Мунгуш уруусунун Жапалак урсунан чыккан Маматбай аттуу орто дыйкан, колунда бардар адамдын үй-бүлөсүнөн чыкканын, датка энебиз жаш-тайынан элдик үрп-адатты, каада-салттын кадырлаган, келим-кетүүмдүү болгонун, өз оюн тайманбай бетке айткан, акыл-эси өзгөчө, намыскөй кыз болуусуна атасынын салымы өзгөчө чон экендигин белгилейм, анткени ал – орду менен сүйлөгөн, бирөөнүн акысын жебеген, кара өзгөйлүгү жок, накыл белгилүү ата-тегинен динди, руханий түпкүлүктүүлүктү бекем кармаган сапаттуу адам болгон. Ошондуктан Курманжан энебиз –

Ааламга аты тараган,

Аалам эли каалаган.

Акылы артык бааланган,

Анжиян, Арка, Алайга,

Аты кеткен Датка айым - деп бааланбаса керек эле.

1832-жылы 21 жашында баргы уруусунун бийи болгон Алымбекке турмушка чыгат. Ошол күндөн баштап Курманжан өлкөнүн саясий окуяларына, Кокон бийликтери нин аракеттерине Алымбек датка менен катар аралаша баштаган. Кокон бийлигине кызмат кылып «Датка» наамын алган. Курманжан энебиз жөнүндө сөз кылганыбызда, албетте Алымбек датка жөнүндө көп баса белгилеп айтуубуз, элдин, тарыхтын алдында биздин парызыбыз да, карызыбыз да.

Академик Бартольд айткандай: Орто Азиядагы элдердин ичинен эн байыркылардан болуп, «кыргыздар» эсептелебиз. Буга кошумча биз баарыбыз закондуу сыймыктана ала турган окуя Орто Азия аймагында 1850-1864-жылдардын ортосунда «Датка» – деген жогорку наамга татыктуу болгон он көрүнүктүү адамдардын жарымы б.а. бешөө кыргыз жеринен. Мындай ардактуу наамды: Бухара эмири тарабынан бар болгону он кишиге бериле турганын эске алсак ого бетер сыймыгыбыз артат. Алар – Медет Датка, Айдарбек Датка, Ажыбек Датка, Алымбек Датка жана Курманжан Датка.

Алымбек Датка Оштун акими, Анжиян вилайетинин беги Мурат хандын тушунда биринчи увазир болуу менен бирге Кокон хандыгында түштүктүн мамлекеттик ишмери болгон. Алымбектин Оштун өнүгүүсү үчүн кошкон салымы зор болгон. Ал Ошко тогуздап көпүрө калындап таш төшөлгөн, тогуз жол, тогуз медресе, тогуз ак жуваз, тогуз май жуваз салдырып, Оштук элдердин фольклорун жыйнаткан.

Түндүк менен Түштүктү бириктирип бирдиктүү мамлекет түзүүгө аракет кылган прогрессивдүү көз караштагы адам болгон. Алсак, Алымбек Датка менен 29 жыл эриш-аркак үй-бүлө күтүп, 5 уул, 2 кыздуу болушкан. Алар Абдылдабек, Баатырбек, Мамытбек, Асанбек. Камчыбек, кыздары Сатимб, Айкөкүл. Уулдары белендүү болуп болуштуктарды башкарган.

Курманжан – Кокон кандыгындагы эң абройлуу адам.

1861-жылы Алымбек Датка кокондуктар тарабынан өлтүрүлгөндөн кийин. Курманжан тагдырдын соккусуна мүнкүрөбөй, күйөөсүнүн даткалык бийлигин уланткан. Ал өзүнүн көсөмдүүлүгү, дипломатиялык жөндөмдүүлүгү менен Алайды гана эмес, бүткүл Фергана өрөөнүндө даңктуу башкаруучу катары бааланган.

1862-жылы Алымбектин ордун басуучу адамга «Датка» – деген наамды ыйгаруу үчүн Бухара эмири Сейит Музаффар-эддин Ошко келген. Анын келишинин максаты Алымбек датканын ордун басуучу адамга «Датка» – деген наамды ыйгаруу болгон.

Курманжандын пикири боюнча бул наамды Оштун аалымы болуп турган Алымбектин уулу Жаркынбайга берилүүлөрү тийиш эле. Бирок, Жаркынбай Курманжандын аброюн, сөөлөтүн сыйлаган, атасынын жесири тирүү кезинде «Датка» наамын алуу уят намыс деп түшүнгөн. Бул чечимди Алымбектин туугандары Осмон, Өмүрбек, Акимбай ж.б. бийлер туура корүшкөн. Бийлик үчүн каршылашкан ордо адамдарынан айрымаланган тоолук бийлердин бул жоругу Музаффарды таң калтырган.

Ошентип, Кокон бийлигине таяныч түзүү кыргыздардын каникесин өз жаатында тартуу максатында Музаффар менен Кокон ханы Кудаяр Куранжанга «Датка» – деген наамды ыйгарууга аргасыз болушкан. Кокон хандыгынын тартиби боюнча «Датка» – наамы мамлекетте 10 гана кишиге берилип, жылына миң теңге ыйгарылып турган [1].

«Датка» – деген наам орус армиясынын «генерал» – деген чинине туура келет. Орто Азия жана түрк элдеринде аялдан «Датка» даражасын алган тарыхта болгон эмес. Курманжан энебиздин «аял» болуп туруп, мындай наамга ээ болуусу, анын тарыхтагы ордунун өтө жогору экендигин ырастап турат. Ал Ош вилайетин башкарып, Кокон хандыгынын саясий иштерине да кийлигишип турган. Кудаяр үчүнчү жолу такка олтурганда (1865-ж.) Курманжан улуу уулу Абдылдабекти ээрчитип Коконго келет. Хандын апасы Жаркынайым менен Курманжан Шераали хандын заманынан бери эле ынак, сырдаш болгон. Хан Курманжанга ызаат көрсөтүп, мөөр ойдуруп, кымкап чапан жаптырып, баалуу белек бердирген. Жаркынбайдын оордуна Абдылдабекти Ошко аким кылып дайындаган.

Ошентип, Курманжандын даңкы Ферганага гана эмес, бүт Орто Азияга тарап, аброю өсүп, XIX к. 60-70-жылдарда Фергана чөлкөмүндө Курманжандан өткөн таасирдүү адам болгон эмес. Ал Датка – деген наамды кыргыз аялдарынан гана эмес, жалпы Чыгышта биринчи болуп алган, атак-даңкы Азияда, Чыгыш-Кытай, Батыш-Аралга чейин тез тараган тарыхый инсан. Датканын шарапаты менен Алай эли көз карандылыктан кутулган. Бул жөнүндө К.К. Абаза, «Кудаяр хан бир жолу алайлык көчмөндөрдөн салык алууга аракеттенип көрдү, бирок ага жол берген жок, ал тургай ханды жеңилдик берүү жөнүндө громатага кол коюуга аргасыз кылды [2].

1875-жылы февралда кичи Алайга Исхакты кармап келишкенде Курманжандын уулдары орустарга каршы күрөштү улантат беришкен. Генерал-губернатор – Кауфмандын буйругу менен Скобелев жана майор Ивановко Курманжан датка менен сүйлөшүү тапшырылат. Курманжан Мады кыштагында генерал Скобелев менен жолугушуп, ага жети шаардын ачкычын тапшыруу менен Оштун, Анжияндын, Өзгөндүн, Кокондун, Намангандын, Маргаландын жана Коженттин тагдырын Орусия империясынын колуна тапшыргандыгын символдуу түрдө билдирип 5 пункттан турган шарт наамага кол койгон [3].

Анткени, Кокон хандыгы кулап, Фергана чөлкөмү Орус падышачылыгына өткөн кезде багынып берүүгө шартнаамага коң турган бир да абройлуу адам хандыкта калган эмес. Ошондуктан Фергана чөлкөмү Орусияга кирүүсүн мыйзамдаштыруу үчүн келишимге кол коюуга ылайык кадырлуу Курманжан датка гана болгон. Натыйжада, Курманжан – «Алай ханышасы» – деп таанылып, генерал Скобелев, Ош уездинин начальниги Ионов, ал турсун Туркестан крайынын генерал-губернатору Фон Кауфман менен алака кылып турган. 1876-жылдын күзүндө Кабулдан Курманжандын Абдылдабектен башка балдары – Мамытбек, Асанбек, Батырбектер келишип, Ошту, Өзгөндү Кичи-Алайды, Ноокотты башкарып калышкан. Ошентип, кан төгүшүү токтоп, датканын көсөмдүгү менен тынчтык орногон. Курманжан энебиздин билгилиги, кадыры Фергана өрөөнүнүн тоолуктарын орус колонизаторлорунна каршы көтөрүлүштөрдөн, бекерге кырылып кетүүдөн сактап, элдин тынчтыгына жана башка элдердин өз ара ынтымагына оң таасирин тийгизип турган. Курманжан өз мезгилинде Фергана Облусунун акимдери – Скобелев, Ионов, Абрамов, Черняев, Вревский, Иванов, Духовский, келечектеги согуш министри Куропаткин сыяктуу адамдар менен дос, тааныш болуп, тез-тез кат алышып, кээде Ошко, Жаңы Маргалан шаарларына келип сүйлөшүп турган [4].

Беш бегиндин энеси,
Кыргызга кыргын келгенде,

Орустар менен дос болгон.
Белгилүү катын падыша.
Улуктарга тил тапкан,
Кыйын кезен келгенде,
Урматы менен эл баккан.
Акыл болгон датка айым.
Анжиян, Арка, Алайга,
Кыргыздардын кыйыны,
Аты кеткен датка айым.
Макул болгон датка айым.
Ак падыша оруска,
Каты кеткен датка айым.

Орус бийлиги Курманжандын эл арасындагы кадырын, таасирин баалап, ага 1881-жылдын 1-апрелинен тартып 300 сом өлчөмүндө падышанын указы менен пенсия берилип турган.

Генерал-губернатор Духовский Курманжан даткага Николай II тарабынан кымбат таш чөгөрүлгөн шакек, алмаздалып кооздолгон алтын саат белек кылат. Датканын көзү тирүүсүндө сегиз генерал-губернатор алмашылган. Байбичеге жолуккан губернаторлордун баары анын акылдуулугуна, даанышмандыгына, сөздү орду менен сүйлөгөн даанакерлигине там беришип, өз белектерин тартуулап турушкан.

Курманжан өзгөчө - Эне. «Тарбия – үйдөн башталат» – демекчи, жалпы эле адамзатка тиешелүү үй-бүлө күтүү, бала өстүрүү жана аларды журт керегине жарай турган кылып өстүрүү, патриот кылып тарбиялоо Датка энебиздин да бешенесине насип кылган экен. Төмөнкү ыр саптар далил эмей эмне ?

Ак элечек ардагы,
Беш баласын бек тууган,
Анык жолборс балдары.
Бекзаада болор деп тууган.
Төрт баласын топ тууган,
Канааты эле мундуздун,
Төрөлөр болот деп тууган.
Кымбаты эле кыргыздын - деп эскерилет [4].
Дагы бири – Абдували Насирдиновдун «Беш болуш» - деген ырында

Ырда десен ырдайын,
Бекер карап турбайын.
Беш – алты ооз ырымды,
Беш болуштан баштайын.
Бектик кылдын беш жерде,
Бир атадан беш болуш.
Чыккан эмес эч жерде.
Белдери элең беткейдин,

Гүлдөрү элең күнгөйдүн [5] - деп, энебиздин энелердин ичинен өзгөчө «эне» экендигин эч жерде, эч ким, беш болуш тарбиялабагандыгын Датка энебиз гана өзүнүн ынтымагы, туруктуулугу, сабырдуулугу, менен балдарына таасири тийип, «бычакка сап

болоор» – балдарды тарбиялаганы жалпы элге маалым болгон.

Датка энебиздин ыйыктыгы жөнүндө көп аңыз кептер айтылган:

Капталы кара, жону ак,

Жолборсу бар эле.

Кайыптан Датка эненин,

Колдоочусу бар эле.

Энебиз, динди бекем кармаган, такыба үй- бүлөөдө тарбия көрүп, кийин чоң медресенин ээси болуп, Алымбектин жубайы болгонуна байланыштуу Оштук эшендерге кол берген адам болгон.

Ошентип, Курманжан датка энебиз Кокон хандыгында гана эмес, Орустун падышалык бийлигинде да, зор кадыр-барктуу «Аял», башкаруучу жана белине кылыч байлаган аскер башчысы болгон. Ал атайын башкаруу институтун же академияны бүтпөсө да, табигый башкаруучулук таланты менен мартасасы жогору башкаруучу жана элдердин биримдигин

чындаган, кызматташтыкты коргогон тарыхый инсан болгон.

Датканын өлбөс-өчпөс эстелиги урпактардан-урпактарга өрнөк болуп кала бермекчи.

Курманжан датка энебиз жөнүндө тартылган даректүү көркөм тасманы үй-бүлөм жана студенттерим менен көрдүм. Ар бириңиздерди көрүүңүздөргө чакырып, бала тарбиялоодо, мекенчил кылып өстүрүүдө өз салымын кошот деп айтмакчымын.

Адабияттар:

1. Мамытбек Токторбай уулу. Бизге да бектер тараган. - 1991-ж.
2. Кыргызстан коммунисти. - 1990-ж. - 8-19-бет.
3. Касымбеков Т. Кел-кел. - 1998-ж. - 141-бет.
4. Курманжан Датка. - 1991-ж. - 12-бет.
5. Насирдинов А. Беш болуш. - 1991-ж.

Рецензент: к.ф.н., доцент Келдибай кызы М.